

Nyomárkay István
az MTA levelező tagja

NYELVI KÖLCSÖNHATÁS A SZAVAK TÜKRÉBEN (A magyar–horvát nyelvi kapcsolatok múltja és jelene)

Elhangzott 2004. november 15-én

Nyelvi kapcsolatokon a nyelvi kölcsönhatás különböző formáit értjük. A Kiss Jenő idézte meghatározás szavaival a nyelvi kölcsönhatás vagy interferencia „valamely nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a befolyása, hatása egy másikra; valamely nyelvben vagy nyelvváltozatban nem az illető nyelvre vagy nyelvváltozatra jellemző [...] jelenségnek, szerkezetnek vagy elemnek a használata egy másik nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a hatására”. (KISS JENŐ: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 202–203.) Az interferencia jelenségét kutatva a szláv nyelvek vonatkozásában Lew N. Zybatow arra a megállapításra jutott, hogy kutatásuk megrekedt a tények regisztrálásánál és néhány szociális tényezőnek a rendszerezés igénye nélküli pusztá számbavételénél. Ennek szerinte az az oka, hogy a kutatók Meillet-től kezdve Sapiron, a prágai iskolán és Weinreichon keresztül egészen a generativistákig azt a felfogást képviselték, hogy a nyelv struktúrája megszabja a külső hatások érvényesülésének határait, holott a nyelv történetét – véleménye szerint – beszélői történetének funkciójaként kellene kutatni, amely funkcióban a társadalmi tényezők erősebbek lehetnek a struktúra törvényeinél, vagyis struktúrabeli, sőt tipológiai változásokat is eredményezhetnek. A kontaktusok nyelvi alrendszerekre való hatásának intenzitásában Zybatow öt fokozatot különböztet meg: 1. alkalmi, 2. kissé intenzívebb, 3. intenzív, 4. erős és 5. igen erős fokozatot. Az alkalmi kontaktusok eredménye kizárólag nem alapszókincsbe tartozó szavak átvétele. A kissé intenzívebb érintkezések elsősorban szintén lexikai kölcsönzésekben nyilvánulnak meg, de hozzájuk struktúrát érintő jegyek (pl. új szintaktikai funkciók kialakulása) is járulhatnak. Az intenzív kontaktus eredményei ún. járulékos szerkezeti átvételek (prepozíciók, posztpozíciók, képzők), az erős, valamint az igen erős kulturális hatás (Zybatow szavaival: kulturális nyomás 'starker kultureller Druck') szókölcönzések mellett morfoszintaktikai és szó szerkezeti változásokat is eredményez. (ZYBATOW, LEW N.: Zu neuen Horizonten der slavistischen Sprachkontakt- und Sprachinselforschung. *WSI* 43/2, (1998), 329.)

A horvát–magyar és magyar–horvát nyelvi kapcsolatok ezt az elméletet csak részben igazolják. A magyar nyelvbe bekerült szláv szavak ugyanis nem alkalmi érintkezés, hanem tartós civilizációs hatás eredményei voltak, ám viszonylag jelentős számuk ellenére megmaradtak a lexikális átvételek szintjén, nyelvünk grammatikai struktúrájára nem hatottak. A horvátban és a szerbben évszázadok alatt folyamatosan jelenlevő magyar nyelvi hatás szintén elsősorban szókölcönzésekben mutatkozott meg, noha néhány esetben, főképp a kaj nyelvjárásban és a nyugat-magyarországi horvátok nyelvében olyan szerkezetek is alakultak, amelyek idegenek voltak a horvát nyelv grammatikai rendszerétől, magyar gondolkodást és világképet tükröztek, s ennek kifejezésére igyekeztek megtalálni a mintanyelvihez leginkább hasonlító saját struktúrákat.

A nyelvi kölcsönhatás történeti és leíró szempontból egyaránt kutatható. A történeti kutatás alapja az írott (szövegek és szótárak), a leíró vizsgálódásé a beszélt nyelv is. A kizárólag szótárakon alapuló kutatás nem tükrözi teljes mértékben a nyelvhasználatot. A régi horvát szótárak például címszóként gyakran nem vettek fel olyan szavakat, amelyek hivatalos iratokban, privát levelekben, vagyoneletárakban, végrendeletekben, periratokban stb. rendszeresen előfordultak. Az első, magyar szempontból fontos két nyelvű szótárban, Juraj Habelić horvát–latin dictionáriumban (*Dictionar ili rechi szlovenfzke zvexega ukup zebrane, u red pofztaulyene, i Diachkemi zlahkotene*. Graz, 1670) címszóként több magyar

jövevénytörzsi és kifejezés szerepel, mint ahány címszónak van felvéve. Pl. az *agrešt* 'egres' a *vino* 'bor' címszó alatt: *vino iz agrešta ali grozdja nezreloga* 'egresből vagy éretlen szőlőből való bor'; a *menuš* 'ménés', *konfzki menus* 'Equaria, Equorum grex' alatt található meg; nincs meg a *Varmedja*, rábukkanunk azonban a *Megya* címszó alatt mint *Megya Gradfzka* stb. Habelić szótárában a címszóként vagy az egyes szócikkekben értelmezésekben szereplő magyar szavak korabeli horvát szövegek tanúsága szerint is a szókincs szerves részei voltak. A szövegeken alapuló jövevénytörzsi-kutatás sokkal több időt és fáradságot igényel, de feltárhat szótárakba fel nem vett vagy esetleg csupán alkalmilag használt idegen elemeket is.

Nyelvi kölcsönhatáson a következőkben elsősorban szavak átvételét, valamint szavaknak (olykor kifejezéseknek) az átvevő nyelv eszközeivel való utánpótlását (tükrőfordítását) értem. Ennek a folyamatnak ezt a két megjelenési formáját mutatom be röviden horvát–magyar, majd részletesebben magyar–horvát irányban.

A magyar nyelv szláv jövevénytörzseinek jelentős része déli szláv: ó-horvát vagy ó-szlóven eredetű. Elsősorban az államigazgatás (*király, megye, perel, poroszló, tömlöc, zálog*), az egyházi terminológia (*keresztény–keresztény, szent, vecsernye*), egyes mesterségek (*malom, molnár, gát, garat*), a katonai élet (*betyár, pribék, rab, strázsa, vitéz*) valamint a földművelés (*zab, bab, széna, répa*) stb. jelentéskörébe sorolhatók. Az átadó nyelvekben ezeknek a fogalmaknak a kifejezései már megvoltak, a magyarság számára azonban maguk a fogalmak is ismeretlenek voltak meg, a szavak átvétele tehát a fogalom átvételével együtt történt. A kapcsolatok folyamatosságát és intenzitását mutatja, hogy évszázadok folyamán több délszláv eredetű magyar szó vissza is kölcsönözött az átadó nyelv(ek)be, illetve nyelvjárásokba. A visszakölcsönzés alapjául az a tény szolgált, hogy a magyarban meghonosodott horvát eredetű szót olyan új fogalom kifejezésére kezdték használni, amelyet viszont az egykori átadó nyelv saját szavaival nem tudott kifejezni. A szláv eredetű *megye* például 'limes; Grenze' jelentésű volt, és a magyarban fejlődött belőle a 'districtus, comitatus' jelentés (KNIEZSA I. SzlJSz), s ebben az új jelentésben kölcsönözött vissza a horvát *varmeda* alakban, sőt *gradska meda* tükrőfordításban is. Hasonlóan kölcsönözött vissza új jelentésben horvátba – egyebek mellett – a *peres, bérnál, betyár, vitéz (peruš, bermati, bečar, vitez)* stb.

A hatás iránya a 14–15. századtól megváltozik; a horvátban és a többi szomszédos nép nyelvében egyre több magyar jövevény- és tükrőszó jelenik meg. Hadrovics László írja: „A legrégebb és legintenzívebb kulturális kapcsolatokat a magyarság a horvát nép felé építette ki. Ez természetes következménye volt annak a szoros együttélésnek, amelyben a két nép több mint nyolc évszázadot eltöltött.” (HADROVICS LÁSZLÓ: *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1944:5.) A horvátban, valamint a többi szomszédos nép nyelvében ideig-óráig vagy tartósan meghonosodott magyar szavak a társadalmi élet, a jog, a kereskedelem, a háztartás, az öltözködés és a szórakozás fogalomkörére egyaránt kiterjedtek (vö. HADROVICS LÁSZLÓ: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest–Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1985, 550–554).

Közismert, hogy a magyar mint a „Európa legnemesebb nyelveinek” egyike, a horvátal együtt Verancsics Faustus (Faust Vrančić) szótárában jelenik meg, aki még egy külön kis szójegyzéket is fűz munkájához *Vocabula Dalmatica quae Ungari sibi usurparunt* címmel, amelyben többek között a *galamb, lapát, péntek, szent* szavak vannak felsorolva. Verancsics eme szójegyzéke csaknem háromszáz évvel később is tudományos visszhangot keltett: Franz Miklosich *Die slavischen Elemente im Magyarischen* című művéhez (Wien u. Teschen, 1884²) felhasználta Verancsics szótárát, és külön kiemelte, hogy ez az első munka, amely magyar–szláv nyelvi kapcsolatokat regisztrál. Magyar eredetű, de a horvát nyelvhasználatban meghonosodott címszavak találhatók továbbá Jakov Mikaljának (Jacobus Micaglia, 1601–1654) *Blago jezika slovinskoga... 'A horvát nyelv kincse...'* című szótárában (Loreto–Ancona, 1649–1651), például: *alov, halov* 'mreža za loviti ribu' ('halfogásra szolgáló háló'), *beteg* 'betegség', *čaklja* 'csáklya', *egreš, engedovati, kapusta* (visszakölcsönzés!), *kip* 'kép', *kočije, šantav* stb. Számuk kb. negyven-negyvenöt tehető. Különösen fontos ezt hangsúlyoznunk,

mivel Mikalja szótára a (szerb)horvát nyelvterület déli zónájának (a raguzai és boszniai što nyelvjárásnak) népnyelvét tartotta presztízisdialektusnak, szótárába azonban felvette azokat az északi területen használt szavakat is, amelyeknek véleménye szerint helye volt az általa legtisztábbnak tartott nyelvjárás szókinésében. A már említett Habeli-šć-szótárban kb. két tucatra tehető a magyar jövevényszavak száma. Többségük az egyházi élet, a katonaság és a jog területéről való (*eršek, orgunaš, remeta, harc, harcuвати se, šereg, šipuš, šišak, biršag* stb.). A felsorolt és a hozzájuk hasonló szavak beépültek a korabeli horvát szókinésbe. A horvátra a 18. századtól mind a mai napig a nyelvi purizmus jellemző, ezért több szótár előszavában és más, nyelvhasználatról foglalkozó írásokban a kerülendő, sőt esetleg üldözendő szavak között magyar szavak és kifejezések is megjelentek. Ez koncepcióként először a politikus, történész és lexikográfus, Pavao Ritter Vitezović (1652–1710) *Lexicon Latino-Illyricum* című kéziratban maradt szótárában és más műveiben jelentkezik: „Hibáztatom az országunkban megtelepedett idegen népeket és a mi idegen földről jött ifjainkat. Tőlük terjedt el, hogy nem azt mondjuk: *knez* (comes), hanem *grof* (Graff); *žilj* (lilium) helyett *lilium*-ot, *trg* (forum) helyett *pijac*-ot, *gospodičić* (domicellus) helyett *kišur*-at szokás mondani” – írja *Odilyenje sigetsko* c. művének az olvasóhoz intézett előszavában. (Idézi Hadrovics L. *UngEl*, 313. és Bockholt, Volker: *Sprachmaterialkonzeptionen und ihre Realisierung in der kroatischen und serbischen Lexikographie. Die blaue Eule*. Essen, 1990, 437.) Andrija Jambrešić (Andreas Jambressich, 1706–1758) négy nyelvű (latin–horvát/illír/német–magyar) szótára (*Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica Locuples*. Zagrabiae, 1742) a második lexikográfiai munka, amelyben a szótár jobb oldalának egyik nyelve a magyar. Ez a szótár az észak-horvát nyelvhasználatot reprezentálja. Magyar értelmezéseiről annak idején Melich J. megállapította, hogy Pápai Páriz F. szótárából valók (MELICH J.: A magyar szótáriródalom. *Nyelvészet*, 46, 1907, 196.). Többségük forrása valóban Pápai Páriz szótára, számos esetben azonban Jambrešićnél részletesebb magyar értelmezést találunk, mint Pápai Páriznál, pl.: *abjuratio* – *El-esküvés* (PP), *Esküvéssel el-tagadás* (J); *barbarus* – *Szólásban parafztos* (PP), *Szólásban parafztos, Vad, Pogány* (J) stb. A purizmus következetes híveként Jambrešić némely horvát, valamint német és magyar eredetű szó előtt ’vulgo’ vagy ’peregrine’ minősítéssel él, minthogy azonban a horvát népnyelvben számos német és (kisebb részben) magyar jövevényszó is el volt terjedve, a két minősítés sokszor egybeesik, pl: *endromis* – *Bunda, iliti Zvan y znutra kozmata, iz odtrteh kozlov halya; Ein kotzender von Böck oder Kafztraunen gemachtes Kleid. Kívül s belül szörös meg-ölt ketskébül tfinált öltözet. Vulgo Bunda, ködmeny; focale - Kuhinšzka kerpa, zafztor, illiti Priprega kuhára. E. Schürtze, s. Schurtztuch, r. Kuchen-Fleck. Konyhán egy-mást törölő ruha, szakáts-előkötő, peregr. furtz; caligarius – krojach, sivach, peregr. Szabol; cedo - Pufcham, Mefzto odpufcham, vugiblyemfze. peregr. Hen, vel engedujem; choragus - Plefzovod, Kolo-vod, Glavar nad Igrum, peregr. Tanczufsz; domicella – Gozpodichna, peregr. Kiffafzonyka; domicellus – Goszpodichich, peregr. kiffur; pila – Sztuppa, pozfuda za tuchenye, tuchak, vulgo Mosar ali Mosgyar* stb. A magyar és a horvát jelentések sok esetben azonosak vagy hasonlóak, s a német értelmezés(ek)től eltérnek, pl.: *legis peritus* – *Pravdoznanez – Törvény-tudó, r. Gefetz- oder Schriftgelehrter; praesidium* – *Vojniki ali kupchina vojnikov za fztráfu y chuvanye grada – Segítő vitézi fereg, vár őrző vitézek; Befatzung, Garnifon; receptio* – *Priimanye, Nafztananye, Nazad prijemlyenye – Béfogadás, Bévétel, Vifzfa-vevés; e. Annehmung, Beherberung, Wieder-Annehmung, Zurücknehmung; máskor viszont a német értelmezés követi pontosan a latint, a horvát tömörebb, a magyar hosszabb, és Jambrešić saját alkotásának tűnik, pl.: *registrator* – *Rerum ordine in librum relator – Naredno zapifzavavecz – Valamit könyvbe béiró, foglaló; Nach der Ordnung Einschreiber* stb. (Vö. NYOMÁRKAY I.: Jambrešić szótárának magyar anyaga. In *Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára*. Szerk. Gregor Ferenc és Nyomárkay István. ELTE Szláv Filológiai Tanszék, Budapest, 1987, 317–324). Ennek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy Jambrešićnek Pápai Párizon kívül más forrása is lehetett. Éder*

Zoltán tüzetes vizsgálódás eredményeképpen megállapította, hogy „Jambrešić nem egyszerű Pápai Páriz követő”. Fő forrása Adamus Fridericus Kirsch *Abundatissimum Cornu Copiae Linguae Latinae et Germanicae Selectum* (1713) című szótára. A Pápai Páriznál nem található magyar szavak pedig magának Jambrešićnek az értelmezései; Éder Z. szavaival: „Nagy a jelentősége szempontunkból annak, is, hogy Jambressich személyében olyan horvát nyelvtudós szerkesztette a szótárt, aki képes volt és vállalkozott is arra, hogy a latin címszavakat magyarul értelmezze. Az értelmezésekből kitűnik, hogy jártas volt a magyar nyelvben. Éppen ezért a magyar anyag legfőbb forrását az ő magyar nyelvismeretében jelölhetjük meg.” (ÉDER Z.: Szótárirodalmunk történetének mostohagyermek. *MNy*, 95, (1999), 404–412). Éder hangsúlyozza, hogy Jambrešić szótárának értéke magyar szempontból megnő azáltal is, hogy egyes magyar szavak és kifejezések nála fordulnak elő először. A *szalonka* és a *névkönyv* mellett nagy valószínűséggel ilyenek: *könyvesbolt*, *oltári szentség*, *oltári szentség tartó hely (tabernaculum)*, *orr törülő kendő (muccinium)*, *szájra való zár (linguarium)*, *torok metszés (laryngotomia)*, *útbér (pedagium)*.

Az eddig röviden bemutatott szótárak szerzői közül Verancsics, Mikalja és Jambrešić tudott magyarul. Verancsics anyanyelvi szinten birtokolta, Jambrešić szintén alaposan ismerte nyelvünket, és magyar nyelvi ismeretekkel Mikalja is rendelkezhetett, hiszen nyolc éven át (1637-től 1645-ig) működött a horvát és szerb katolikus hívek lelkipályozójaként Temesváron. A magyar szavak tehát a 18. század közepéig részben két- vagy többnyelvű szótárak jobb oldalán, részben a horvátba beilleszkedett jövevényszavakként a bal oldalon szerepelnek, valamint szótárírói megnyilatkozásokban vagy magukban a szótárakban mint nyelvhelyesség és nyelvtisztaság szempontjából kerülendő ’vulgáris’ vagy ’idegen’ minősítést kapnak.

A horvát nemzeti újjáéledés, az illírismus korát a nemzeti és nyelvi egység eszméje s ennek következtében a magyar nyelvhez és kultúrához való viszonyát kettősség jellemzi. Egyfelől a magyar nyelv kifejezésbeli gazdagságát példaként állítják a horvát nyelvművelők elé, másfelől viszont a magyar nyelv terjesztésétől való félelem ellenséges érzéseket és indulatokat szül. Antun Nagy *Novi i stari kalendar horvatski* (Buda, 1818) előszavában így ír: „szinte egyetlen nép sincs, amely a helyesírásban, nyelve kincseinek kiaknázásában és könyvek kiadásában annyira elmaradott lenne, mint a horvát, a szlavón és a dalmát”. Majd így folytatja: „(a magyarok) képesek voltak rá, hogy nyelvüket kifejléssék, s ezzel nemcsak értékesebbé tették, hanem nemzetüknek is nagyobb állandóságot biztosítottak” (*UngVorb*, 36–37). Janko Drašković gróf *Disertacija iliti razgovor* című, 1832-ben közzétett politikai röpiratának is egyik központi kérdése az anyanyelv művelése. Kiemeli, hogy a magyarok ezt a munkát „dicsőségesen elvégezték”, majd hozzáteszi, hogy „kötelességünk a magyarok példáját követni, s ezáltal is megerősíteni, hogy jó és okos alkotásaikat nagyra értékeljük. De azt kell mondanunk, hogy nekünk is van nemzeti nyelvünk, amely minden követelménynek képes megfelelni, vezessük be tehát közügyeinkbe, és törekedjünk rá, hogy mindennapi szükségleteinkhez igazítsuk, ahogyan a magyarok már jó ideje teszik.” A kor politikai irodalmában egyébként a magyarosítástól való félelem és kifejezett magyarellenesség volt a hangadó, amit jól mutat – több más megnyilatkozás mellett – Dragutin Rakovac *Mali katekizam za velike ljude* ’Kis katekizmus nagy embereknek’ című brosúrájának egy passzusa. Kérdés: „Mit akarnak a magyarok?” Válasz: „A magyarok a magyar nemzetiséget kívánják Magyarország valamennyi nemzete fölé emelni. Arra törekednek, hogy az összes magyarországi nyelv hamvából fönixként támadjon fel a magyar nyelv; azt akarják elérni, hogy az összes magyarországi felekezet sírján virágozzék ki a protestáns vallás, elsősorban a kálvinista, amely per excellentiam magyar vallás, tehát magyar nemzetség, magyar nyelv, magyar hit...” (Rakovac, D. i. m., in *Ilirski pokret. Priredio Dr Salko Nazečić*. Svjetlost, Sarajevo, 1961, 110) A magyarság és a magyar nyelv iránti ellenszenv még a század nyolcvanas éveiben is visszacseng. A neves horvát történész, Franjo Rački írja 1883-ban: „A magyarok szemünkben nem kultúrnemzet, a magyar nyelv szegényes és a horvátból idegen. A

Magyarországgal fennálló 800 éves szövetség alatt még 800 horvát sem tanult meg magyarul. A magyarok nem képesek elmagyarosítani saját szlovákjaikat, ruszinjaikat, horvát-szerbjeiket, románjaikat és németjeiket sem, nemhogy a horvátokat... Tévednek tehát Pesten, ha azt hiszik, hogy a horvátok a magyarosítástól való félelem miatt állnak ellen a magyar nyelvnek.” (Idézi Sokcsevits D.: *Magyar múlt horvát szemmel*. Magyar a magyarért Alapítvány, Budapest, 2004, 100) A magyar nyelv hivatalos terjesztésének kísérlete csekély eredménnyel járt. A horvátban az illírismus koráig gyökeret vert és részben ma is használatos (vagy legalábbis érthető) magyar szavak – mint láttuk – korábbi kölcsönzések, amelyek a 18. század második felétől inkább csak nyelvjárásokban és a falusi és kisvárosi beszélt nyelvben éltek tovább.

Jövevénytörő nyelvünkben ebben a korban már nemigen kerül át a horvátba és a szerbbe, legfeljebb csak stíluscéllal vagy (Hadrovics László terminusával élve) idézetszóként. Az egységes irodalmi nyelv standardizálásának követelményeként az új terminológia megalkotása az iskolaügy, az egyes tudományágak, a jog, a vasút, a posta és a katonaság szakszókincsét tekintve tűnt a legfontosabbnak. A katonai szolgálati és gyakorlati szabályzatok, valamint a törvénytörzések három nyelven készültek: németül, magyarul és horvátul; a vasúti és postai szabályzatokat és rendeleteket magyarból fordították horvátra. A horvát nyelv nem rendelkezett valamennyi fogalomra megfelelő kifejezéssel, idegen szót viszont nem szívesen vett át, tehát „utánoznia” kellett a német vagy a magyar mintát. A hivatalos törzések sok tükörszót és tükörfeljezést tartalmaznak. Közülük a korabeli szótárak keveset vesznek fel, nagy részük csupán alkalmi szóalkotás. A horvát tükörszavak mintanyelvét a törzések alapján lehet meghatározni. Ha párhuzamos törzésekben a német szabályzat vagy törvénytörzék latin vagy latinostított, esetleg francia közvetítésű nemzetközi szót használ, a magyarban és a horvátban anyanyelvi szó áll – miután a horvát törzseket nagy részét (pl. a vasúti és postai szabályzatokat) általában magyarból fordították –; ilyenkor biztosan a magyar minta horvát utánzásáról van szó. Jól illusztrálja ezt az eljárást – több más példa mellett – a horvát *častnik* és a magyar *tiszt* kapcsolata. A német szolgálati szabályzatokban például ’tiszt’ jelentésben *Offizier* szerepel, a magyarban *tiszt*, a horvátban pedig *častnik*, tehát biztos, hogy a horvát szó a magyar mintát követi. A magyar *tiszt* egy szláv *častb*-re megy vissza, amely a magyarban ’höherer Beamter in Uniform’ jelentésben 1664 óta adathozható (TESz). A horvátban ebben a katonai jelentésben csak a 19. század hetvenes éveiben (a forrásként szolgáló szabályzatokban) bukkan fel. Korábban a nemzetközivé vált *oficir* volt használatos. Persze a végső forrásként a latin *officium*-ra visszavezethető szó szemléleti háttere ugyanaz, mint a magyar vagy a horvát szóé: tisztség, kötelezettség, kötelesség. Az említett horvát szó a ’40-es évek elején, az ún. Független Horvát Állam hivatalos törzseiben is használatos volt; a szerbhorvát korszakban mellőzték, de a kilencvenes évek elejétől ismét elterjedt. Előfordul az is, hogy egy új horvát szó magyar és német mintát is követ. Ma is használatos a horvát köznyelvben a *brzojav* ’távirat; tkp. gyors jelentés, híradás’. Ennek az összetett szónak az első tagja magyar minta alapján alakult, a mintaszó a mi *sürgöny* szavunk (sürgős, gyors = brz). Második tagjának mintáját a németben kell keresnünk. Johann Chr. Heyse számtalan kiadást megért idegenszó-szótárában a *Telegramm* kiküszöbölésére több német megfelelőt javasol, közöttük a *Drahtmeldung* is. Ennek a német kompozitumnak utótagja a *melden* ’javíti; jelenten’ igéből képzett főnév. A horvátban rendelkezésre állt az ige, főnév, határozószó + ige képzési modell, így az új szót nem érezték idegennek, s könnyen meghonosodott a köznyelvben is. Alkotója helyesen és szellemesen alkalmazta német és magyar nyelvismeretét.

A katonai szolgálati és gyakorlati szabályzatok terminusai között van néhány, amely minden kétséget kizáróan magyar mintára keletkezett. Ilyenek: *domobran* ’honvéd’, *razvodnik* ’örvezető’, *desetnik* ’tizedes’, *satnik* ’százados’, *redar* ’rendőr’, *častnik* ’tiszt’. Érdekes a szavak által kifejezett jelentéstartalom szemléleti háttere, amit a *razvodnik* szóval szemléltethetünk. A német megfelelő: *der Gefreite*, ami az ’(örállói szolgálat alól) felmentett

(felszabadított) jelentésű, tehát az örvezető az, akinek valamely szolgálatot nem kell teljesítenie, valamely szolgálat alól fel van mentve. Ezzel szemben a magyarban éppen a vezetés szolgálatának elvégzésére irányuló kötelezettség jut kifejezésre, tehát a német passzív szemlélettel ellentétben az aktív szolgálat képzele dominál. A katonai szókincs jellegzetes kifejezése a *telećak* 'borjú' amely bizonyosan magyar tükörjelentés, mivel a német szabályzatban *Tornister* áll. A *redar* esetében az alapszó ugyanaz: *red – rend*, a horvát képző összecseng a magyar összetétel utótagjával, ami megkönnyíti a tükörjelentés létrejöttét. Természetesen történetileg tekintve itt is visszakölcsönzésről van szó, hiszen a magyar *rend* (szláv *ředь*) régi szláv luxusjövevényszó a magyarban.

A tágabb értelemben vett jogi szókincs területéről elsősorban a *bilježnik* 'jegyző' (mint a német *Notar* megfelelője) emelendő ki. A *közjegyző* a mai nyelvhasználatban is *javni bilježnik*, ami a magyar szó pontos utánezata. Ugyanide tartozik a 'bizottság' jelentésű *povjerenstvo*, amely a törvénytövegekben a magyar *bizottsággal* együtt a német *Commission* megfelelőjeként szerepel. Ma is *stručno povjerenstvo* 'szakbizottság, szakértői bizottság' terminus használatos, ha például pályázati kérelmek elbírálására történik felkérés. Jellegzetesen magyar minta alapján keletkezett kifejezés a *pravni lijek* 'jogorvoslat' (vö. német *Rechtsmittel*), az 'illeték' jelentésű *pristojba* (vö. német *Gebühr*), az 'első-, másod- és harmadfolyamodási bíróság'-nak megfelelő *prvo-, drugo i trećemolni sud* stb. Igen érdekes, noha inkább alkalmi szóalkotás a magyar *hangász* pontos utánezásaként keletkezett *glasbenik* 'ua.', a német megfelelő *Musikant*. Természetesen vannak esetek, amelyekben a német minta szerepe nyilvánvaló, pl.: *korist noseći – nutzbringend – hasznot hajtó*. Olykor nem dönthető el a közvetlen minta, mint például az *učinbena okolnost* 'ténykörülmény' esetében, ahol a német *Tatbestand* ugyanúgy tekintetbe vehető, mint a magyar összetétel. A végső forrás persze a latin.

A tükörszavak alkotói ismeretlen fordítók. Sem a katonai szabályzatok, sem a törvénytövegek nem tüntetik fel az átültetőt. A törvények szövegét horvátra feltehetően Mirko Bogović (Bogovics Imre) fordította, aki 1871 és 1875 között mint horvát miniszteri tanácsos működött az országgyűlés mellett. Szóalkotásai alapján valószínűsíthető, hogy a horvát szakszókincs nagy megújítója, a szlovák származású Bogoslav Šulek is tudott magyarul.

A párhuzamos szövegekkel csak a 19. század harmadik harmadától adatolható tükörszavak közé számíthatunk egy jellegzetes, elsősorban a horvátban, a szerbben és a szlovákban gyakori típust: az *-(a)ći* képzős melléknevekkel alkotott szerkezeteket. Ezt a melléknevet participium képzővel, de az infinitivus tövéből képezték. Elsőként a horvát *oraća zemlja* 'szántó föld' kifejezésben fordul elő. Később több ilyen szerkesztésű kifejezés keletkezik, pl.: *šivaća igla* 'varró tű', *šivaća svila* 'varró selyem', *jahaći bič* 'lovaglóstor', *kupaći gost* 'fürdővendég', *kupaći liječnik* 'fürdőorvos', *kupaće gaćice* 'fürdőnadrág', *pisća mašina – pisaći stroj* 'írógép', *spavaća kola* 'hálókosci', *spavaća košulja* 'hálóing' stb. Tekintettel arra, hogy a szlávban ez a participiumok csak nomen agens jelentésű, szinte bizonyos, hogy a magyar folyamatos participiumok szerteágazó funkciója hívta életre ezt a horvátban szokatlan szerkezetet, amelyből jó néhány kifejezést a nyelvhasználat már kiküszöbölt, de megmaradt a *pisaći stroj*, a *kupaće gaćice*, *kupaći kostim*, részben a *spavaća kola* (*kola za spavanje* is), *spavaća košulja* (*spavaćica* is) stb. Mindenesetre biztos, hogy ez a szerkezet magyaros gondolkodást tükröz, s a magyar szavakat kívánja utánozni. A tükörszavak persze sokszor alapulhatnak azonos szemléleten, ezért a mintanyelv nem minden esetben határozható meg. A horvát nyelvtudományban a tükörszavak kutatása az utóbbi évtizedekben vett lendületet.

Visszatérve a horvát nyelvet ért magyar hatásra, keressük most a választ arra a kérdésre, hogy vajon hány magyar szó lehet használatos vagy legalábbis érthető a mai horvát köznyelvben. Amíg a múltira vonatkozóan természetesen elsősorban szövegekre támaszkodhattunk, a jelentésről felmérések alapján adhatunk hozzávetőleges pontosságú választ a feltett kérdésre. Mai horvát köznyelven részben a zágrábi értelmiség, részben a nagy-

és kisvárosi (elsősorban iskolázottság tekintetében) vegyes népeesség nyelvhasználatát értem. A magyar nyelvi hatásnak leginkább kitett terület Zágráb és tágabb környéke, az ún. kaj-nyelvjárás területe, részben a földrajzi közelség, részben Zágráb és Varasd kultúrközpont funkciója folytán. A Varasdtól délkeletre, Zágrábtól északkeletre, az egykori Bjelovár-Körös megye területén, amely már a szlavóniai ún. sto-nyelvjárás-területhez tartozik, szintén erős volt a magyar nyelv hatása, és ez a régió is jelentős kulturális hagyománnyal rendelkezett. Természetesen tiszta nyelvjárás-terület ma sincs. Ennek oka a migráció, a városokba költözés, a lakosság keveredése. Így áll elő például az a helyzet, hogy a zágrábi köznyelv („az utca nyelve”) ma is sok nyelvjárás- szót és német elemet is őriz, ezért a zágrábi polgár másképpen beszél, mint ahogyan ír.

Hadrovics László monográfiája kb. ezer szót tartalmaz. Annak kiderítésére, vajon hány magyar szó él még a mai horvát köznyelvben, kérdőíves felmérést végeztem. Kiválogattam Hadrovics L. monográfiáiból (elsősorban az *UngEl*-ből) 146 szót, amelyekről részben alakjuk, részben jelentésük, stiláris színezettségük és – nem utolsó sorban – saját tapasztalatom alapján feltételeztem, hogy esetleg meglehetnek a mai horvátban. Elhagytam a csupán régi forrásokban: latin nyelvű oklevelekben, régi privát levelekben és más ügyiratokban (pl. leltárakban vagy végrendeletekben) előforduló magyar szavakat és a kevés adaton alapuló, csak önmagában, jelenségként érdekes, alkalmi átvételeket. A kérdőíves felmérést részben magam, részben két zágrábi tanítványom és zágrábi kroatista professzor kollégám és barátom, Stjepan Damjanović végezte. A kutatás kb. 100 személyre terjedt ki, akik közül 68-an adtak értékelhető választ. Fele részben többségükben horvát szakos egyetemistákat, fele részben általában középfokú vagy alacsony fokú végzettségű vidéki (bjelovari és Bjelovar környéki) személyeket kérdeztünk meg írásban. A felmérés így két műveltségi, illetve kultúrreteg, valamint két nyelvjárás-területet is érintett. A megkérdezettek általában a huszonéves korosztályhoz tartoztak, a vidékiek fele 55 és 75 év közötti volt. A résztvevőknek a következő megállapításokat kellett egy-egy számjeggyel értékelniük:

1. A szót ismerem, alkalmanként használom is: 5
2. A szót ismerem, de ritkán használom: 4
3. A szót már hallottam, de nem tudom, hogy pontosan mit jelent: 3
4. A szót már olvastam valahol, de nem emlékszem jelentésére: 2
5. A szó számomra ismeretlen: 0

A teljes korpusz egy-egy szavára adható maximális pontszám, azaz $68 \times 5 = 340$ lehetett. Ez azt jelenti, hogy az illető szót valamennyi megkérdezett ismeri és alkalmanként használja is. Ezt a pontszámot a következő szavak érték el: *cikla*, *cipela*, *čipke*, *gazda*, *gulaš*, *hajdu(k)*, *kartaš*, *lan(a)c*, *palačinka*, *roštilj*, *salaš*, *soba*, *šator*, *tanjer*, *toranj*. Ha formailag vizsgáljuk ezt a tizenöt szót, látjuk, hogy nagy többségük szinte változatlan alakban került a horvátba, ennél fogva automatikusan megtalálta helyét annak grammatikai rendszerében. Szóvégváltozást a *roštilj* (magyar *rostély*) esetében, ahol a magyar *j*-nek horvát palatális *ǰ* (*lj*) felel meg, valamint a *cipela* (inkább csak többes számban: *cipele*, magyar *cipellő*) esetében találunk. A magyar *hajdu* *k*-val megtoldva a magyar főnév többes számú alakjának átvétele. A *cikla* *i* hangja hanghelyettesítés eredménye: magyar *é* = horvát *i*, amire számos más példa is van. A *tanjer* használatos *tanjir* és *tanjur* alakban is; a *toranj* felel meg a normának, nem a *toronj*. A szavak a legáltalánosabb, leghétköznapibb jelentéskörökbe tartoznak. Ugyanebbe a csoportba sorolhatók azok a szavak, amelyek átlagos „osztályzata” 339-től 272 pontig terjed, tehát ismert, de ritkábban használt szavakról van szó. Ezek a pontszámok csökkenése szerint: *baršun*, *bunda*, *jarak*, *karika*, *kočijaš*, *kočije*, *kip*, *kopča*, *lepinja*, *lopov* (330 pont felett), továbbá: *bar*, *bitanga*, *cifra*, *cifrati*, *cifrast*, *dika*, *kefa*, *korov*, *lampaš*, *paprikaš*, *remek*, *tabla*, *tabor* (300 pontig), majd: *čardaš*, *dičiti*, *šogor*, *vanjkuš*, *varoš*, *vašar* (272 pontig). A felsorolt szavakban a következő hangtani jelenségek fordulnak elő: hanghelyettesítés és adaptációs képző a *lepinj*-ben (magyar *lepény*); a *baršun* és *vanjkuš* korábbi magyar nyelvállapotot mutat, a *lopov* *v*-je ún. adaptációs képző (hasonlóan: *sabov*, *korov*, *birov* stb.), amely a

ragozási paradigmába való beilleszkedést segíti elő; a magyar *árok jarak* alakjában a szókezdő *j* analógiás (vö. magyar *ezer*, horvát *jezer(o)*, bár itt a hasonló alakú *jezero* 'tó' is közrejátszhatott), a *bitanga* és a *kefa* szóvégi *a*-ja szintén adaptációs suffixum, ugyanígy a *cifrati ti* infinitívus végződése, ebből a 'dísz, ékszer' jelentésű *cifra*, valamint a 'díszített, ékes' jelentésű *cifrast*. A többi szó átvételének alaktani akadályja nincs. A 'magasztal, dicsőít, dicsér' jelentésű *dičiti*-ből jött létre a szláv szóképzés szabályai szerint a *dika* 'dicséret, dicsőség, tisztesség'. Jelentés tekintetében ebben a nagyobb csoportban is túlsúlyban vannak a mindennapi élet: öltözet, ételek, berendezési tárgyak nevei. A felmérés szerint tehát a mai horvát köznyelvben mintegy ötven felismerhetően magyar eredetű szó él, többségükben eredeti vagy némileg módosított alakban. Használati körükben lényeges eltérés nem figyelhető meg.

A második nagyobb csoportot azok a szavak alkotják, amelyek $68 \times 4 = 272$ és $68 \times 3 = 204$ közötti, azaz 272–204-ig terjedő pontszámot értek el, ami azt jelenti, hogy vagy nagyon ritkán használják őket, vagy csupán hallották, de jelentésével nincsenek tisztában. Ide kevesebb szó tartozik; a pontszámok csökkenő sorrendjében: *bakanča*, *doboš*, *fela*, *čarda*, *betežan*, *betežljiv*, *betežnik*, *fijoka*, *orijaš*, *harmica*, *fajta*, *možar*, *šargarepa*, *jezero*. Utóbbiról már ejtettünk szót. Képző nélküli alakban vette át a horvát a *čarda*, *orijaš*, *možar*, *šargarepa*, *fajta* szavakat, *-a* honosító képző található a *fijoka* és *harmica* szavakban, a 'Trommel; dob' jelentésű *doboš* alakot Hadrovics L. úgy magyarázza, hogy a magyar főnévhez a horvátban *-ar* foglalkozást jelentő képző járult, s a *doboš* alak ebből elvonással keletkezett. Érdekes, hogy a 'beteg, beteges' jelentésű *betežan*, *betežljiv*, *betežnik* alapszava a horvát *beteg* pontszáma az én skálámon csak 197, a derivátumoké magasabb. A szláv *bolest* 'Krankheit; betegség' főnevet a köznyelvben a *beteg* nem tudta kiszorítani. A származékok, a szócsalád többi tagja éppúgy meghonosodott – legalábbis a passzív szókincsben –, mint a *cifrati* derivátumai. A szócsoporthoz tartozó magyar szavak száma tizennégy, így tehát ezeket is hozzászámítva az aktívan használt szavakhoz, a magyar jövevényszavak száma hatvanra nő.

A harmadik csoportot a $68 \times 3 = 204$ és $68 \times 2 = 134$, tehát a 204–134-ig terjedő pontszámot elérő szavak képezik. Ezeket a megkérdezettek már hallották vagy olvasták, de nem tudják pontosan, mit jelentenek. Érdekes felsorolni őket, noha nem számíthatók igazán az élő magyar eredetű szavak közé. Közel állnak pontszámban az előző csoport szavaihoz a 'Krankheit; betegség' jelentésű már említett *beteg*, a 'schwach; gyenge' jelentésű *gingav* és a *đumber* 'gyömbér' 199 és egyenként 197 ponttal. A *gingav* például adatközlő hallgatóm szerint Bjelovaron és környékén általánosan használatos, például válaszként az obligát kérdésre *kako si? 'hogyan vagy?'*, a válasz lehet: *hvala, gingavo 'köszönöm, gyengén'*. Ennek a horvát régiségben gyakori szónak a használata szűk területre korlátozódott. Ezen a csoporton belül viszonylag magas pontszámot kapott a *pantljika* 'pántlika' (184) és az *aldomaš* eredetileg 'Kauftrunk; áldomás'; adatközlő kollégám szerint (aki nem tud magyarul) ez a szó a köznyelv bizonyos rétegében 'jó hír' jelentést is kapott. Ide tartozik a régiségben bőséggel adatolt *hasniti*, *hasan* (*hasna*) és *marha* mind 'Gut, Habe, Vermögen; vagyon', mind pedig (gyakrabban) 'Vieh, Rindvieh; szarvasmarha' jelentésben, ebből van képezve a *marvište* 'marhavásár-tér', továbbá a *pel(j)da*, *plebanuš*, *cukor* és egy melléknév, amely eredeti magyar és továbbképzett alakjában is használatos, vagy legalábbis hallható: *šarga* – *šargast*. A képző nélküli alak inkább téhen- vagy lónév.

A negyedik csoportba két szó tartozik: *ašov* 'ásó' és *sokač* 'szakács'.

Alig ismertek az olyan szavak, amelyek bizonyos régi eszközök vagy foglalkozások jelölésére szolgáltak, például *hintov* 'hintó', *inoš* 'inas', *jaraš* 'járás', *katana* 'katona', *čikoš* 'csikós', *eškut* 'esküdt', az eredetileg vallási szókincs részét képező *remeta* 'remete', *valovati* '(bűnt) megvallani', *virostovati* 'virrasztani', *(h)amišag* 'hamisság', az egykori feudális államrend szavai közé tartozó *birov* 'bíró', *biruš* 'béres' stb.

A mai horvát köznyelvben az ismertetett felmérés szerint – a tükörszavakat természetesen nem számítva – kb. hatvan magyar szó él, amelyek eredeti vagy honosító képzővel ellátott alakban szerepelnek, s legtöbb esetben átadó nyelvbeli jelentéssel.

Nem valószínű, hogy a magyar jövevényszavak száma gyarapodni fog. Ennek több oka van. Az írott nyelv nem játszhatja többé a közvetítő szerepet, hiszen a közös használatú és érvényű törvények, rendeletek, szabályzatok készítésének kora a 20. század elején lezárult. A kaj-dialektus az irodalmi nyelv standardizációjával elvesztette jelentőségét, s irodalmi művek, amelyek hajdanán a magyar szavakat szélesebb körben tették ismertté, ezen a nyelvjáráson korunkban alig születnek. A migráció következtében a határmenti (egykori magyarországi) falvak népessége is kicserélődött; ma már Koprivnicán (Kaproncán) alig tud valaki magyarul. A nyelv tisztaságára gondosan ügyelő horvátban is egyre több angol szó honosodik meg. Nem zárható ki azonban annak a lehetősége, hogy a horvát nyelv a civilizációs szókincs bármely területén tükörszavakkal gyarapodjék, esetleg olyanokkal is, amelyek a szláv szóalkotási rendszerben szokatlanok. Így az egykori viszonyos szerkezeteket melléknéves szerkezetek válthatják fel, például *kolni ulaz* 'kocsibejárat' az előző *ulaz za kola* 'bejárat kocsi számára' helyett, *putni list* 'útlevél' (gyakoribb azonban a derivátum: *putovnica*) stb. Ugyancsak terjednek (leginkább némely idegen szó esetében) a melléknévi szerepű képző nélküli főnévvel mint előtaggal alkotott kifejezések, pl.: *autocesta* 'autóút', *auto-škola* 'autósiskola', *auto-klub*, *auto-garaža*, *opera gala* stb. Ennek a képzési módnak vannak ugyan történeti előzményei, de produktivitása inkább az utóbbi másfél évtizedben figyelhető meg. Lehetséges, hogy a szókincs internacionalizálódása valóban hatni fog a grammatikai rendszerre is, ez azonban már másfajta hatás lesz, mint amilyenről szót ejtettünk.